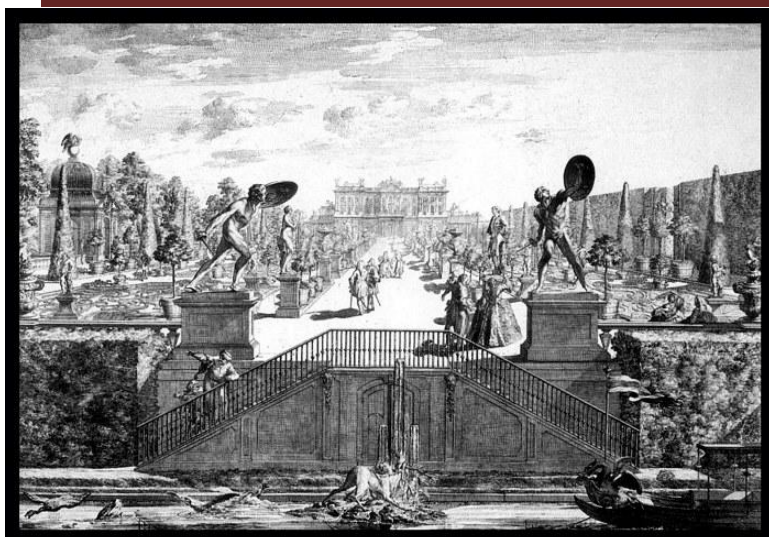

Założenie pałacowo-ogrodowe Pałacu Branickich w Białymstoku

Białystok jest największym miastem położonym w Polsce północno-wschodniej. Jego tradycja sięga przełomu XIV/XV wieku, kiedy to zostaje tu pobudowany pierwszy dwór. Miejsce zachwyca, ale co jakiś czas następuje zmiana właścicieli dworu. Najsłynniejszym posiadaczem, a zarazem reprezentantem magnaterii na tym terenie Polski staje się ród Branickich. Za sprawą Jana Klemensa Branickiego wcześniejszy dwór rozrasta się do założenia pałacowego, które oddziałuje na całe miasto. Pałac Branickich to poza samą budowlą cały dwór otaczający Jana Klemensa i jego rodzinę, to też ówczesne życie kulturalne całej Polski północno-wschodniej. Założenie pałacowo-ogrodowe w Białymstoku to nietuzinkowe rozwiązanie na terenach wschodniej Polski, stąd wymaga zainteresowania od strony naukowej i badawczej.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie obecnego stanu badań tegoż założenia, ze wskazaniem na nieścisłości obecnych w publikacjach już wydanych, ukazanie historii obiektu pałacowego i założenia ogrodowego oraz przedstawienie stanu obecnego.

1. Lokalizacja i historia Pałacu Branickich

Pałac Branickich w Białymstoku jest jedynym tak dużym założeniem epoki renesansu znajdującym się w Polsce północno-wschodniej.

Historia pałacu Branickich sięga lokacji samego miasta. Pierwszy na terenach Białegostoku dwór stawia Mikołaj Raczkowicz. Około 1570 roku kolejny właściciel Białegostoku Piotr Wiesiołowski stawia zamek obronny. Projekt zamku jak i zapewne wykonanie jest dziełem Joba Bretfusa (Dobroński, 2003, s. 34). Budowla ówczesna postawiona jest na planie prostokąta z dwoma basztami po obu stronach (tamże, s. 34).

Po potopie szwedzkim w XVII wieku miasto i zamek uległy dużym zniszczeniom. Odbudowę zajął się kolejny właściciel Stefan Mikołaj Branicki, który wybudował obszerny dwór (Kraśko, 1972, s. 13). Dwór postawiono w guście tokańskim (Samusikowie, 2003, s. 31).

W 1691 roku ulega on pierwszej przebudowie, która zostaje zlecona Tylmanowi z Gameren (tamże, s. 31). i jest datowana na lata 1691-1697. Powoduje ona obrócenie frontonu o 180 stopni, co z kolei pozwala na utworzenie obszernego dziedzińca (Dobroński, 1998, s. 22-23). Przebudowano wieże, które zwieńczył hełmami a dziedziniec został ograniczony dwiema parterowymi oficynami (tamże, s. 22-23). Powstał pałac w podkowie razem z oficynami (Ciołek, 1954, s. 75). Stary gmach został wzbogacony w cztery narożne pawilony i geometryczny ogród (Nieciecki, 1998, s. 5). Lata świetności pałacu to rządy Jana Klemensa Branickiego w latach 1709-1771.

Jan Klemens Branicki urodził się 21.09.1689 w Tykocinie lub Białymstoku. Zmienił imię z Jan Kazimierz na Jan Klemens i tym imieniem operował wchodząc w dorosłość. Jako młody chłopak służył w wojsku francuskim, co na pewno oddziało na estetyczne upodobania (Kowecka, 1991, s. 22-23). Zachowały się przekazy mówiące o tym, że pięknie rysował (tamże, s. 22). W roku 1709 powrócił do kraju i objął dobra, a za żonę pojął Katarzynę Radziwiłłównę, córkę kanclerza litewskiego (tamże, s. 23). W 1748 po śmierci pierwszej żony i nieudanym drugim małżeństwie poślubił Izabelę Poniatowską, córkę kasztelana krakowskiego (tamże, s. 24). W 1752 roku zostaje obdarzony godnością wielkiego hetmana koronnego, a kilka lat później w 1761 roku obejmuje starostwo bohusławskie i zostaje kasztelanem krakowskim (tamże, s. 25). Umiera w Białymstoku po dłuższej chorobie w roku 1771, w wieku 82 lat (tamże, s. 26).

Braniccy byli głównymi wykonawcami północnej i wschodniej polityki Ludwika XV (Pruss, 2003, s. 66). Branicki zatrudniał u siebie francuskich agentów i szpiegów, jednym z nich był Jan Beck (tamże, s. 66). Stworzenie w Białymstoku głównej rezydencji hetmańskiej wpłynęło na ożywienie gospodarcze i intensywną eksploatację podlaskich dóbr. Najbliższe zaplecze dworu stanowiło miasto i przylegające do niego wsie, folwarki (Sztachelska-Kokoczka, 2006, s. 34). Jan Klemens Branicki mianował komisarza dóbr podlaskich i dóbr ruskich (tamże, s. 49). Komisarzem na Podlasiu był Józef Wojnarowski w latach 1748-1760 i Andrzej Gieszkowski w okresie 1762-1779 (tamże, s. 49). Komisarz dużo uwagi poświęcał sprawom budowlanym. Czuwał nad pracami przy przebudowie pałacu w Białymstoku, przy zabudowie miasta, nad budową pałacu w Choroszczu, czy cegielni w Pieczurkach (tamże, s. 50).

Po powrocie z Francji Jan Klemens Branicki w roku 1709 zostaje właścicielem dóbr białostockich (Zeller-Narolewska, 2001, s. 11). Najwidoczniej pałac przebudowany przez Tylmana z Gameren nie był dostateczną rezydencją na potrzeby młodego Branickiego dlatego przystępuje do przebudowy. Od 1726 roku pałac jest intensywnie rozbudowywany pod kierunkiem Jana Zygmunta Deybla (Samusikowie, 2003, s. 31). Prace są spowodowane między innymi generalną regulacją miasta (Dobroński, 1998, s. 24-25). W tymże roku w pałacu gości August II Sas, który z racji choroby zostaje na dłuższy czas. Wówczas Branicki dostrzegł potrzebę rozbudowy, której dodatkowym motywem był fakt, iż Białystok znalazł się na drodze z Warszawy do Petersburga, a tam realizowany był największy projekt urbanistyczny (Pruss, 2003, s. 68). W wyniku prowadzonych prac podniesiono dach, dobudowano drugie piętro, główny gmach rozbudowano o dwa pawilony, wzniesiono dwie nowe oficyny, które z gmachem zostały połączone systemem kolumnowych galerii (Kowecka, 1991, s. 28). Kolumny postawiono w porządku jońskim (Dobroński, 1998, s. 24-25). Według Aliny Sztachelskiej-Kokoczki (2006, s. 210) przebudowa według projektu Deybla kończy się w roku 1739. Pałac uzyskuje w ten sposób zewnętrzną lekkość (Pruss, 2003, s. 68). Po śmierci Deybla funkcję architekta przejął Jakub Fontana. Jemu przypisuje się ostateczną wersję elewacji, zaprojektowanie westybuli z reprezentacyjną klatką schodową i przebudowę wnętrza w duchu rokoka (Samusikowie, 2003, s. 36). W roku 1748 Jan Klemens Branicki bierze za żonę Izabelę Poniatowską, która w magnackie dobra wnosi posag wartości 500.000 tysięcy złotych, co od razu zaważy na kształcie pałacu i jego otoczenia (tamże, s. 32). W latach 1754 – 1755 frontowe elewacje pałacu zostają przebudowane w duchu rokoka. Na pierwszym piętrze głównego gmachu okna powiększono aż do posadzki w kształt tzw. „porte – fenetre”¹, został dodany balkon z żelaznymi balustradkami (Kowecka, 1991, s. 28). Prace odbywały się pod kierunkiem Sękowskiego i Klemma (tamże, s. 28). W 1753 roku Białystok zostaje spustoszony przez pożar. Jan Klemens Branicki nakazuje

¹ Porte-fenetre: zwykle okno sięgające do podłogi i zazwyczaj oddzielone od niej progiem, zaopatrzone czasem w balustradę zewnętrzną, charakterystyczne dla architektury pałacowej XVII – XIX wieku. W: *Słownik terminologiczny Sztuk Pięknych*, Wydanie Piąte, Warszawa 2007, s. 324

przerwanie akcji gaśniczej i zabiera się do opracowania planu nowej zabudowy. Trzeba zaznaczyć, że inicjując do przebudowy kładł na nią swoje fundusze (Dobroński, 1998, s. 37).

2. Wygląd Pałacu

Wejście do pałacu ograniczone było przez dużą sień. Jej sklepienie wspierały cztery marmurowe kolumny. Z sieni na piętro prowadziła klatka schodowa wspierająca się na dwóch atlantach (Kowecka, 1991, s. 71). Wnętrze pałacu po przebudowach liczyło 178 pomieszczeń w tym 115 z nich uważane było za paradne i mieszkalne (Samusikowie, 2003, s. 36). W pałacu znajdowały się salony, buduary, sale asamblowe, sale jadalne jak również apartamenty, w skład których wchodziła: sypialnia, gabinet, garderoby, ubikacja. Podłogi układane były z drewnianych taflí w krzyż, natomiast ściany zostały pokryte boazeriami malowanymi na biało a nad nimi były obicia. Sufity zdobiły stiuki, albo malowidła al fresco. Pokoje paradne były wyposażone w drogie meble i posiadały zestaw 4-6 foteli + kanapa, krzesła, taborety, pokryte najczęściej takim samym materiałem jak ściany (Kowecka, 1991, s. 70). Powierzchnie ścian dodatkowo dekorowane były obrazami (tamże, s. 70). Na wszelkiego rodzaju gzymsach, konsolach, umieszczano dużą ilość figurek i naczyń metalowych, porcelanowych, czy wykonanych z kości słoniowej (tamże, s. 71).

Antoni Friedrich Busching słynny niemiecki geograf żyjący w latach 1724-1793 przyrównał białostocki pałac do Wersalu. W swojej książce wydanej w 1768 roku pt. *Geografia królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego* napisał „Białystok miasto dzielące się na Stare i Nowe, 1753 prawie całe miasto zgorzało. Na Nowym Mieście śliczny jest zamek, z ogrodem bardzo dobrze założonym, należącym Hrabii Branickiemu. Można nazwać Polskim Versailles” (Nieciecki, 1998, s. 20).

Jan Klemens Branicki stworzył na Podlasiu rezydencję równą królewskiej. Dzięki jego zaangażowaniu Białystok stał się ośrodkiem kultury promieniującym nie tylko na najbliższy region, ale stąd próbował wpływać na życie polityczne kraju. (Sztachelska-Kokoczka, 2006, s. 217). Po śmierci hetmana mamy brak informacji o prowadzonych pracach w latach 1771-1808 (Zeller-Narolewska, 2001, s. 12). W 1802 roku pałac zostaje sprzedany królowi pruskiemu Wilhelmowi II (Zeller-Narolewska, 2001, s. 83). W latach 1837-1841 zostaje przebudowany na potrzeby Instytutu Panien Szlacheckich według projektu Smolikowskiego, który zakładał likwidację barokowych hełmów wież i dobudowanie dodatkowego piętra skrzydeł głównego korpusu (tamże, s. 84). Do końca XIX wieku pałac ulegał ciągłym przeróbkom, które pozbawiły go barokowego charakteru (tamże, s. 19-21).

3. Założenie ogrodowe

Równocześnie z pracami nad pałacem, zleconymi w 1691 roku Tylmanowi z Gameren, zostają podjęte prace osuszające cały okalający teren, co pozwala na założenie ogrodu (Dobroński, 1998, s. 23). Plany związane z założeniem ogrodowym pochodzą z 1729 roku, a ich projekt był gotowy w 1732 roku (tamże, s. 28). Intensyfikacja prac związana z założeniem ogrodowym to lata pięćdziesiąte XVIII wieku (Sztachelska-Kokoczka, 2006, s. 211).

Zespół ogrodowy podzielony był na dwie zasadnicze części: przylegającą do pałacu i dolną, która wykorzystywana była jako zwierzyniec (Dobroński, 1998, s. 28). Na pierwszy pałacowy dziedziniec prowadziła brama z zegarem, drugi był oddzielony od pierwszego niskim murkiem z czternastoma kamiennymi kulami (Kowecka, 1991, s. 22-30). Istniejącą dzisiaj bramę wjazdową w roku 1758 zbudował Jan Henryk Klemm (Samusikowie, 2003, s. 32). W czasie przebudowy prowadzonej przez Fontanę w latach 1750–1771 został zastosowany umiejętny program ikonograficzny obrazujący hetmana, jako antycznego herosa min. postawiono dwie statuy Herkulesa (Nieciecki, 1998, s. 10). Za pałacem rozciągał się park podzielony szpalerami na kwatery, a za nim zwierzyniec jeleni (Samusikowie, 2003, s. 32). Na osi pałacu na terenie wspomnianego zwierzyńca jeleniego stał teatr (Nieciecki, 1998, s. 16). Ogród stworzony przez Jana Klemensa był asymetryczny i dwupoziomowy (Ciołek, 1954, s. 75). Miał ścisły i konsekwentny układ oparty na wzajemnych powiązaniach osi kompozycyjnych (tamże, s. 76). Tuż przy pałacu powstał ogród górny zamknięty wspomnianą wcześniej kamienną balustradą. Po lewej stronie parter ogrodowy zamknięty był aleją lip i grabów (Kowecka, 1991, s. 137). Balustrada na tarasie górnym nie pozwalała spojrzeć na całość, otwierała się w niektórych miejscach dając swoiste wrażenie patrzenia przez okno (Łabanow, 2000, s. 8). W salonie znajdowały się cztery fontanny umieszczone w basenach (Kowecka, 1991, s. 135). Ogródowy salon był w trzech kolorach: zielony, biały, i ceglasty (Łabanow, 2000, s. 8). Zieleń w salonie stanowiła pewnego rodzaju dodatek kompozycyjny (tamże, s. 8). Alejki parteru wysypywane były czerwonym piaskiem, a kafelki w basenach fontann wprowadzały trzeci kolor zbliżony do ceglanego (tamże, s. 8). Na zachód przed pałacem Branicki stworzył kompozycję widokową ciągnącą się dalej, która sięgała, aż po pałac na Wysokim Stoku (Kowecka, 1991, s. 133). Przed tylną fasadą rozciągała się główna aleja z przylegającymi do niej ośmioma parterami (tamże, s. 134). Dochodziła ona do bocznej odnogi kanału i kończyła się trzyarkadowym mostkiem (tamże, s. 135). Partery znajdujące się między pałacem a mostem były przeznaczone do oglądania z góry, a nie do chodzenia (Łabanow, 2000, s. 8).

Ogród można było oglądać z dwóch perspektyw:

- za sadzawką w zwierzyńcu danielim rozciągała się perspektywa malowana, gdzie rzędy drzew prowadziły do ściany z namalowanym wyobrażeniem końca świata. Malowidło tego typu mogło przedłużać perspektywę o kilka mil. Autorem fresku był Wilhelm Neunhertz, najwybitniejszy freskarz, jaki działał w Polsce w XVIII wieku (tamże, s. 8-9).

- druga perspektywa biegła za ogrodem i jest określana jako typ perspektywy „aha” - niewidoczna granica.² Według niej ogród miał sprawiać wrażenie ciągnącego się po horyzont. Nie stosowano żadnych murów a jedynie budowano fosę, którą zasłaniała góreczka (tamże, s. 9).

Rezydencja białostocka nie stanowiła kopii francuskiego Wersalu, aczkolwiek w samym założeniu ogrodowym można odnaleźć pewne powtórzenia zaczerpnięte w detalach z układu, jaki zastosował Le Notre³, projektując założenie francuskie (Nieciecki, 2001, s. 306).

W bliższym i dalszym otoczeniu zostały wybudowane dwory i pałacyki ze swoimi założeniami ogródków wtapiających się w całość: bażantarnia, kuropatwiarnia, pstrągarnia oraz letnia rezydencja w Choroszczy (Ciołek, 1954, s. 76). W roku 1748 na osi pałacu, na krańcu ogrodu dolnego zbudowano komedialnię, to jest siedemnaście lat przed założeniem Teatru Narodowego w Warszawie (Samusikowie, 2003, s. 36). W latach pięćdziesiątych w narożniku wschodnim zbudowano altanę chińską, a także przebudowano most nad kanałem, nadając mu trójarkadową formę. Mostek został ozdobiony dwoma sfinksami i dwiema postaciami gladiatorów wykonanych z ołowiu i pomalowanych na biało (tamże, s. 35). W obrębie alejek zostały postawione kamienne rzeźby przedstawiające postacie z mitologii greckiej (tamże, s. 33).

4. Pałac Branickich w literaturze

Temat Pałacu Branickich jest przemilczany w wielkich historiach sztuki, poza małymi wzmiankami. Tadeusz Chrzanowski w *„Sztuce w Polsce Piastów i Jagiellonów”* (1993) całkowicie pomija temat Białegostoku. Tadeusz Dobrowolski w *„Sztuce Polskiej”* (1974) wspomina, że poza Warszawą sławę zdobył pałac w Białymstoku porównywany z francuskim Wersalem (tamże, s. 453). Podobnie Janusz Kęłowski w *„Dziejach sztuki Polskiej”* (1987) zaznacza, iż poza Warszawą przebudowano pałac wielkiego hetmana koronnego w Białymstoku około 1730 roku (tamże, s. 146). Mariusz Karpowicz w książce *„Barok w Polsce”* (1988) całkowicie pomija białostockie założenie. Jak widać „podlaski Wersal” w ogólnych opracowaniach jest prawie pomijany. Gerard Ciołek w kompleksowym opracowaniu *„Ogrody Polskie”* (1954) wspomina Białystok i założenie ogrodowe na tle innych magnackich posiadłości. W opracowaniu

² Aha – ukryta granica ogrodu w formie głębokiego rowu, fosy, kanału lub uskoku tarasowego na stoku, uniemożliwiająca jej przekroczenie, a nie przesłaniająca widoku na okolicę; sporadycznie występuje w ogrodach barokowych; stosowana głównie w parkach krajobrazowych XVIII i XIX wieku, W: Słownik terminologiczny Sztuk Pięknych, Wydanie Piąte, Warszawa 2007, s. 4.

³ Le Notre Andre - (1613-1700), francuski architekt i projektant ogrodów, twórca barokowego (Barok) stylu ogrodowego, z wykształcenia malarz - uczeń S. Voueta i F. Mansarta. Od 1637 ogrodnik królewski w Tuileries, od 1656 kontroler generalny budowli królewskich. Pracował głównie dla Ludwika XIV, a jego głównym dziełem jest ogród w Wersalu (1661-1687). http://portalwiedzy.onet.pl/25666,,,le_n_tre_andr,haslo.html z dnia 03.03.2010

zamieszczone są również ryciny ukazujące plan i pierwotny widok ogrodu z XVIII wieku (tamże, s. 67).

Kompleksowym opracowaniem dotyczącym białostockiego pałacu jest pozycja Elżbiety Koweckiej pt. *„Dwór najrzędniejszego w Polsce magnata”* (1991). Kowecka dostarcza szeregu informacji dotyczących kontaktów Branickiego, przedstawia rozmach dworskiego życia i na tym tle ukazuje powstawanie pałacu i kolejne przebudowy, których wynikiem jest jedno z największych założeń magnackich w Polsce. Dodatkowo u Koweckiej znajdują się dokładne informacje o prowadzonych pracach na terenie pałacu. Dużym atutem tego opracowania jest sięgnięcie po konkretne materiały archiwalne potwierdzające opisywane fakty i rozbudowana bibliografia.

Z kolei Alina Sztachelska-Kokoczka w pozycji *„Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego”* (2006) ukazuje wpływy ziemskie Magnata. Ważnym aspektem, jaki ukazuje Sztachelska są źródła finansowania tego pałacowego założenia. Przedstawia zasięg dóbr Jana Klemensa Branickiego i konkretne wpływy finansowe jakie były pozyskiwane. Takie ujęcie daje ogłęd na to skąd Branicki posiadał pieniądze na kolejne przebudowy i z jakich miejsc zapraszał do współpracy artystów. Sama sprawa założenia pałacowo-ogrodowego jest potraktowana marginalnie.

Innym opracowaniem dotyczącym samego pałacu jest albumowe wydanie pt. *„Polski Wersal”* (Nieciecki, 1998). W nim znajdujemy szereg zdjęć ukazujących piękno podlaskiego założenia, a także ryciny dziewiętnastowieczne przedstawiające pałac i ogrody. Pałac od strony opisu architektonicznego został potraktowany szcątkowo, natomiast znalazły się w tym wydaniu istotne daty związane z jego przebudową.

Katarzyna i Jerzy Samusikowie w książce *„Dwory i pałace Podlasia”* (2003) również podejmują temat magnackiej posiadłości Branickiego w Białymstoku dokładnie opisując ogród.

W *„Mecenacie artystycznym Branickich”* (Olesiewicz, Puchalska-Dąbrowska red. 2004) ukazane jest oddziaływanie kulturalne Branickiego na Podlasie i kontakty Branickiego z ówczesnym światem artystycznym.

Kolejną grupą opracowań, która podejmuje tematykę założenia pałacowo-ogrodowego w Białymstoku, przynajmniej w sposób marginalny, są artykuły.

Ks. Jan Nieciecki w artykule *„Polski Wersal”* (2001, s. 295-314) wskazuje na podobieństwa między Wersalem a Pałacem Branickich. Brak jednak tu konkretnych wskazań w czym to podobieństwo jest zawarte.

Maciej Kacperczyk w *Zeszytach Dziedzictwa Kulturowego* (2007) ukazuje przemiany, jakie zaistniały w założeniu w XIX i XX wieku z zaznaczeniem elementów, które ocalały do współczesności.

Biuletyn konserwatorski województwa podlaskiego nr 7/2001 zawiera trzy artykuły poruszające tematykę przemian za czasów Branickiego, a także współczesnych problemów konserwatorskich⁴.

Zwraca uwagę Nieciecki, przedstawiając plan rezydencji z czasów hetmana. Adam Dobroński w jednym z artykułów daje wzmiankę o wyglądzie budowli poprzedzającej pałac Branickich (Dobroński, 2003, s. 34-36).

Anna Worowska (2003, s. 3-37) przedstawia dzieje pałacu po przekazaniu go po 1950 roku Akademii Medycznej.

Henryk Pruss podejmując temat pałacu rzuca nowe światło na samo określenie „*Polski Wersal*” (2003) pokazując fakty uwikłania Branickich z dworem króla Ludwika XV. Cennym artykułem w odniesieniu do całego założenia pałacowo-ogrodowego jest temat podjęty przez Anielę Łabanow w *Gazecie Współczesnej* (2000). Autorka pokazuje innowacyjność białostockiego założenia, która była związana ze specjalnym sposobem chodzenia po ogrodzie ułożonym według odpowiedniej perspektywy.

Kolejne artykuły w *Gazecie Wyborczej*⁵ i *Kurierze Porannym*⁶ nie wnoszą istotnych zmian do wiedzy zawartej w szerszych opracowaniach, a stanowią jedynie przypomnienie historycznych dziejów pałacu.

Z literatury popularnej należy nadmienić opracowanie Białegostoku i jego historii przez Adama Dobrońskiego (1998). Autor skupia się na lokacji miasta, a dzieje pałacu opisuje począwszy od 1691 roku, kiedy to podjęto przebudowę za czasów Stefana Branickiego. Ryszard Kraśko w *Informatorze Turystycznym* (1972) nie podaje szczegółowych danych dotyczących samego założenia pałacowego. Natomiast cenną wskazówką jest wspomniany fakt budowy na miejscu wcześniejszego dworu Raczkowskich a następnie Wiesiołowskich.

Ciekawym spojrzeniem na historię białostockiego pałacu i osobę hetmana jest powieść pt. „*Apostata*” (Kraśko, 1974), która w sposób barwny ukazuje dworskie dzieje i funkcjonowanie Pałacu Branickich.

4. Problematyka badawcza

Problematyka badawcza, która była podejmowana przez różnych autorów zajmujących się założeniem pałacowo-ogrodowym w Białymstoku, nie formułuje konkretnych wątpliwości. Toteż zapoznając się z dostępną literaturą możemy dostrzec

⁴ E. Zeller-Narolewska, *Pałac Branickich w Białymstoku w XIX i XX wieku. Przemiany i problemy konserwatorskie*; J. Nieciecki, *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*; R. Kaźmierczak, A. Kola, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Białymstoku w 2000 roku*, Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego, zeszyt siódmy, 2001.

⁵ MOŻ, *Tego nie ma w przewodniku*, Gazeta Wyborcza 150/2003, s. 6.

⁶ M. Orciuch, D. Sikora, *Nasz podlaski Wersal*, Kurier Poranny 210/2001, s. 16.

pewnego rodzaju niespójności, jeśli chodzi o datowanie czy też wskazywanie autorów przebudówek pałacu Branickich.

4.1. Wcześniejsze założenie

Dotychczas nie opracowano historii założenia, które istniało przed pałacem Branickich. Dobroński mówi, iż właścicielem pierwszego założenia był Jakub Raczek Tabutowicz, który postawił w Białymstoku drewniany dwór (Dobroński, 2003, s. 36). Jako jedyny wspomina o Tabutowiczu. Inni autorzy podejmujący tematykę mówią o Piotrze Wiesiołowskim, który stawia w 1570 wg. Dobrońskiego zamek obronny.

Architektura, wygląd zamku są pomijane w literaturze i wymagają zbadania z uwagi na pozostałości w architekturze późniejszego założenia. Nie wiadomo jak do końca wyglądała budowla Wiesiołowskiego, ponieważ wielu badaczy mówi, iż początkowo był to dwór. Miał być wg. Katarzyny i Jerzego Samusików w wyżej wspominanej pozycji w 1617 roku, przebudowany na zamek obronny. Niespójności co do wyglądu i charakteru wcześniejszego założenia wymagają szerszego badania.

Nie ma natomiast wątpliwości co do pierwszej przebudowy za czasów Stefana Branickiego. Tutaj autorzy opracowań zgodnie twierdzą, iż Stefan Branicki powierzył przebudowę w 1691 roku Tylmanowi z Gameren. Według badaczy przebudowa zakończyła się w 1697 roku.

Niespójnym punktem w opracowaniu jest data przebudowy wg. Deybla. Ewa Zeller w poruszanej przeze mnie publikacji klasyfikuje początek na 1720 rok. Z kolei Dobroński wskazuje na rok 1726 co znajduje swoje potwierdzenie w opracowaniu Samusików. Dla przejrzystości badań należałoby tę kwestię ustalić.

Kolejnym przedmiotem badań powinny być przebudowy po śmierci Deybla w 1752 roku. Według wszystkich badaczy lata 50-te i 60-te XVIII wieku to nasilenie prac mających uświetnić rezydencję i teren do niej przylegający. Kowecka jak i Pruss jako następcę Deybla wskazują Klemma, natomiast Samusikowie i Sztachelska-Kokoczka jako następcę Deybla proponują Jakuba Fontane.

4.2. Wpływy francuskie

Wszyscy autorzy poruszanych w niniejszej pracy publikacji i artykułów zgodnie twierdzą, iż na założenie białostockie oddziaływały kontakty francuskie Branickiego i pozyskiwanie z Francji konkretnych pomysłów w celu budowania magnackiej posiadłości w Białymstoku.

Bogate spojrzenie daje artykuł Anieli Łabanow, która pokazuje wpływ Wersalu na ukształtowanie ogrodu Branickich. Brakuje w tym miejscu precyzyjnej odpowiedzi na pytanie dlaczego Tylman z Gameren, Holender z pochodzenia, forsował przebudowę założenia pałacowo-ogrodowego w stylu francuskim, a nie holenderskim?

5. Stan obecny i wnioski konserwatorskie

Pałac jak również założenie ogrodowe straciło na swojej świetności w wyniku min. działań wojennych ubiegłego wieku, a także gospodarki dewastacyjnej kolejnych właścicieli po Branickim. Pałac wewnątrz, poza nielicznymi reliktnymi jest pozbawiony pierwotnego wystroju. Zmieniono również układ pomieszczeń na potrzeby Instytutu Panien założonego w XIX wieku. Ogród stracił pierwotny charakter ze względu na rozwój tej części miasta, a także poprzez zaniedbanie.

Obecnie od kilku lat prowadzone są prace, których celem jest przywrócenie wyglądu całego założenia według stanu jaki był za życia Hetmana. Odtworzono parter ogrodowy z nowymi bukszpanowymi nasadzeniami. Fasada główna budynku i bocznych oficyn została zrekonstruowana (przywrócono jej barokowy charakter).

Należy zadbać by podjęte prace były kontynuowane zwracając na to, iż jest to jedyne w tej części Polski tak duże i kompleksowe założenie. Należy:

- dokończyć prace rekonstrukcyjne ogrodu, zarówno parteru jak i zwierzyńców;
- odnowić boczne fasady pałacu i oficyn, a także zadbać o pozostałości architektury ogrodowej, która jest w złym stanie (pałacyk tokański jest zawilgocony i wymaga podjęcia prac osuszających).
- w miarę możliwości powinny być prowadzone prace mające na celu rekonstrukcję właściwych wnętrz pałacowych.

Cały obiekt jest w stanie ogólnym bardzo dobrym, zwracając na zniszczenia, jakich dokonano na początku XX wieku. Pewnego rodzaju rozczarowanie budzą natomiast wnętrza pozbawione dawnej świetności.

6. Wnioski badawcze

Pałac Branickich z całym założeniem ogrodowym nie posiada kompleksowego opracowania. Jedyną pracą podejmującą w sposób szczegółowy tematykę Branickich między innymi Białostockiego pałacu jest opracowanie Koweckiej wspomniane w powyższej pracy. Z dostępnej literatury widać ograniczoną ilość badań tego tematu.

Pałac z całym założeniem odegrał dużą rolę w kształtowaniu samego miasta Białegostoku w XVIII wieku. Kowecka wzmiankuje, że podczas pożaru miasta około roku 1753 Branicki zakazał gaszenia palących się budynków, a sam obmyślał nowy plan zabudowy. Według nowej zabudowy miejskiej Pałac zamykał główną oś widokową. Ten temat poza nielicznymi wzmiankami również potrzebuje kompleksowego opracowania. Pomimo XIX wiecznego rozwoju przemysłowego w Białymstoku sam pałac pozostał głównym elementem nowożytnego zabudowy jednak nie stanowił elementu organizującego miasto. Należałoby wykazać wpływy założenia pałacowego na późniejszą miejską zabudowę.

Podsumowując należy stwierdzić, iż założenie pałacowo-ogrodowe w Białymstoku potrzebuje szczegółowych opracowań, które pomogą wyjaśnić wątpliwości wynikające z różnic u autorów podejmujących tę tematykę. Badania powinny też wykazać wpływ całego założenia na kształt miasta.

Bibliografia:

- Chrzanowski T. (1993), *Sztuka w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa.
- Ciołek G. (1954), *Ogrody Polskie, Budownictwo i Architektura*. Warszawa.
- Dobroński A. (1998), *Białystok – historia miasta*, Białystok.
- Dobroński A. (2003), *Wokół pałacu-refleksje historyka*, Medyk Białostocki, Nr 6-7.
- Dobrowolski T. (1974), *Sztuka Polska*, Kraków.
- Kacperczyk M. (2007), *Założenie pałacowo-ogrodowe Branickich w Białymstoku w XIX i XX wieku – przemiany, zniszczenia, praktyka konserwatorska* W: Zeszyty Dziedzictwa Kulturowego, red. K. Łopatowski, W. Walczak, Białystok.
- Karpowicz M. (1988), *Barok w Polsce*, Warszawa.
- Kaźmierczak R., Kola A. (2001), *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Białymstoku w 2000 roku*, Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego, zeszyt siódmy.
- Kęłowski J. (1987), *Dzieje sztuki polskiej*, Warszawa.
- Kowecka E. (1991), *Dwór najrzędniejszego w Polsce magnata*, Warszawa.
- Kraśko R. (1974), *Apostata*, Lublin.
- Kraśko R. (1972), *Białystok - Informator Turystyczny*, Wydawnictwo artystyczno-graficzne RSW „Prasa”, Kraków.
- Łabanow A. (2000), *Tajemnice ogrodu Branickich*, Gazeta Współczesna, nr 141.
- MOŻ (2003), *Tego nie ma w przewodniku*, Gazeta Wyborcza, 150.
- Nieciecki J. (2001), *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego. Zeszyt siódmy.
- Nieciecki J. (2001), *Polski Wersal – Białystok Jana Klemensa Branickiego*, Biuletyn Historii Sztuki, nr 1-4.
- Nieciecki J. Ks. (1998), *Polski Wersal*, Wyd. Łuk.
- Olesiewicz M., Puchalska-Dąbrowska B. (2004), *Mecenat artystyczny Branickich*, Białystok.
- Orciuch M., Sikora D. (2001), *Nasz podlaski Wersal*, Kurier Poranny 210.
- Pruss H. (2003), *Pałac Branickich w Białymstoku*, Elity Nr 2.
- Samusikowie K. i J. (2003), *Dwory i pałace Podlasia*, Białystok.
- Sztachelska-Kokoczka A. (2006), *Magnackie dobra Jana Klemensa Branickiego*, Białystok.
- Worowska A. (2003), *Pałac Branickich siedzibą Akademii medycznej w Białymstoku*, Medyk Białostocki, 6-7.
- Zeller-Narolewska E. (2001), *Pałac Branickich w Białymstoku w XIX i XX wieku. Przemiany i problemy konserwatorskie*, Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego. Zeszyt siódmy.

